

Kristín Bjarnadóttir

Um sagnlýsinguna í 3. útgáfu *Íslenskrar orðabókar*

1 Inngangur

Í nóvember árið 2000 kom 3. útgáfa *Íslenskrar orðabókar*, tölvuútgáfa, út á geisladiski hjá Eddu hf. í Reykjavík. Í þessari grein mun ég lýsa breytingum á sagnlýsingunni í nýju útgáfunni sem eru hvorttveggja í senn afleiðing af færslunni af bók á disk og efnisleg endurskoðun þar sem markmiðið var að bæta við upplýsingum um setningarstöðu sagna.¹

Vandamál við að breyta bók í rafrænt form eru bundin mismunandi takmörkunum sem eru eðlislæg í miðlunum tveimur. Í bók er vandinn sá að takmarka umfang orðabókarlýsingarinnar þannig að afraksturinn verði handhæg bók. Á skjá er vandamálið fremur fólgið í því að koma upplýsingunum fyrir á skjánum í nægilega litlum einingum til þess að notandinn fái yfirlit yfir það sem hann er að leita að í einni skjáfylli og hafa verður í huga að það getur verið allnokkur augnraun að lesa samfelldan texta á skjá. Hvor miðill hefur bæði kosti og galla og hér á eftir fylgir lýsing á þeim leiðum sem farnar voru til að aðlaga sagnlýsinguna í bókinni þannig að hún kæmi að sem bestum notum á skjá. Um leið var reynt að bæta úr ýmsum ágöllum sem bent hefur verið á í bókinni, t.d. skorti á dæmum og upplýsingum um setningarstöðu sagna. Breytingarnar eru bæði fólgnar í formi (þ.e. uppsetningu) og innihaldi (þ.e. viðbótarefni) en skýringar í bókinni hafa ekki verið endurskoðaðar í heild í nýju útgáfunni þótt einstakir efnisflokkar hafi verið teknir fyrir.

Efnisskipan í greininni er á þá leið að í 2. kafla er lýsing á efniviðnum sem lagt var upp með, þ.e. 2. útgáfu *Íslenskrar orðabókar* (hér eftir *ÍO*). Í 3. kafla er lýsing á þeim takmörkunum sem nýr miðill felur í sér og vandamálum sem upp koma við að koma

---

¹ Verkið var unnið í samvinnu við Orðabók Háskólans og hófst hún snemma árs 1997. Vinna við sagnirnar kom í minn hlut, með liðsinni Þórdísar Úlfarsdóttur sem las fyrirferðarmestu sagnirnar yfir og tók þátt í leit að nýjum dæmum.

efninu fyrir á skjá. Í 4. kafla er síðan gerð grein fyrir sagnlýsingunni á disknum og í 5. kafla eru lokaorð.

2 Af útgáfusögu *ÍO*

ÍO kom fyrst út hjá Bókaútgáfu Menningarsjóðs 1963 og ritstjóri og aðalhöfundur var Árni Böðvarsson (1924–1992). Bókin var endurútgefin af sama útgefanda 1983 með allmiklum breytingum. Mál og menning eignaðist útgáfurétt að bókinni 1992 og síðan hefur bókin verið endurprentuð nokkrum sinnum. Störf við nýja útgáfu *ÍO* hjá Máli og menningu hófust 1995 og kom verkið út á geisladiski í nóvember 2000. Ritstjóri 3. útgáfu *ÍO*, tölvuútgáfu, er Mördur Árnason en aðrir starfsmenn við ritstjórn voru Þórdís Úlfarsdóttir, Halldóra Jónsdóttir, Laufey Leifsdóttir, auk höfundar þessarar greinar sem var sérfræðingur við verkið af hálfu Orðabókar Háskólans frá 1997. Um tildrög verksins og markmið má lesa í grein Marðar Árnasonar í *Orði og tungu* 4 (1998) og á vefsíðu Eddu hf. (<http://ord.is>) en diskurinn kom út eftir sameiningu Máls og menningar og Vöku-Helgafells undir nafni Eddu.

Breytingar í 3. útgáfu *ÍO*, tölvuútgáfunni, eru að sumu leyti smávægilegar en að öðru leyti umtalsverðar. Í þessari útgáfu var ekki ætlunin að endurskoða allan texta bókarinnar og það hefur ekki verið gert nema þar sem það reyndist óhjákvæmilegt vegna þeirra breytinga á formi sem flutningurinn af bók á disk hafði í för með sér. Að stofni til er orðabókartextinn því hinn sami og í 2. útgáfu, þ.e. orðaforði, skýringar o.þ.h. Algjör endurskoðun var þó gerð á nokkrum efnisflokkum, sjá grein Þórdísar Úlfarsdóttur í þessu riti. Breytingar á framsetningu textans eru hins vegar verulegar enda eru miðlarnir tveir sem hér koma við sögu býsna ólíkir og hvor þeirra um sig gerir kröfur um framsetningu og setur henni skorður á sinn hátt. Að auki gefst tækifæri til viðbóta á disk þar sem engin ástæða er til þess að takmarka umfang efnisins þar á sama hátt og í prentaðri bók.

2.1 Skorðurnar sem miðillinn setur í prentútgáfu *ÍO*

Allir orðabókarmenn þekkja vel þau vandkvæði sem fylgja því að þjappa orðabókartexta nægilega saman þannig að orðabókin verði ekki of stór og þar með of dýr. Margar kenningar í hefðbundinni orðabókarfræði eiga sér grunn í þessum takmörkunum og miðast við að finna leiðir til að skilgreina og skipuleggja efni orðabóka þannig að það komi notandanum að sem bestum notum í eins samþjöppuðu formi og nokkur vegur er. Þessi stefna hefur bæði áhrif á form og innihald orðabóka og *ÍO* er þar engin undantekning. Ég mun nú drepa á fjögur atriði af þessu tagi sem athuga þurfti sérstaklega þegar efnið var fært á nýjan miðil, þ.e. samþjöppun í lettri og uppsetningu, stöðlun uppflettimynda, takmarkanir á rými sem skýringum og dæmum er ætlað og þær væntingar sem gerðar eru til kunnáttu notandans í bókinni.

2.1.1 Letur og uppsetning

Letur og uppsetning í prentuðum orðabókum miðar að því að þjappa textanum saman eins og unnt er. Textinn er hafður í dálkum til að spara rými, letur er smátt og skammstafanir og styttingar notaðar eins og framast er unnt. Hvert uppflettiorð er venjulega sett upp í einn bálk án greinaskila og innri skipan orðsgreinar lýtur reglum sem samræmdar eru fyrir hverja bók. Hefðbundið er að skipa efni innan orðsgreinar eftir merkingu og aðgreina merkingarliði með tölusetningu. Öll þessi einkenni eru áberandi í *ÍO* 1983 og dálkar þar eru mjög þéttir, eins og sjá má af þessu dæmi:²

presta-bók KV húsvitjunarbók (presta). **-brá** KV ♣ garðjurt af kórflublómaætt (*Chrysanthemum maximum*). **-dómur** K ‡ kirkjulegur dómstóll á alþingi (dæmdi í málum vegna óhlýðni presta við biskup). **presta-ffill** K ♣ ættkvísl garðjurta af kórflublómaætt (*Chrysanthemum*). **-garður** K prestssetur. **-hafrar** K FT ♣ stöngullaasar stofujurtir af ananasætt (*Bilbergia*). **-kall** H þjónustuumdæmi, starfsvæði prests. **-kragi** K 1 kragi sem tilheyrir hempu prests; pípukragi. **2** ♣ gróðurhúsa- og stofujurt af kórflublómaætt í ýmsum afbrigðum (*Chrysanthemum hortorum*). **3** prestaffill. **4** brjóskhringur á stirtludálki á spröku. **5** ull skilin eftir á kindarhálsi við rúningu. **-reið** KV gutreið, skokk. **-reiða** KV † það sem bændur skyldu leggja presti til. **-skóli** K skóli fyrir prestsefni, skóli (háskóladeild) þar sem guðfræði er kennd. **-spaði** K 1 lítil tréreka sem prestar nota til að kasta rekunum á líkkistu við útför. **2** hvítur spaði á lausakraga sem prestar nota í stað pípukraga. **-stefna** KV (árlegur) allsherjafundur presta, synodus. **-stétt** KV klerkar sem sérstök starfsstétt. **-veldi** H klerkavald, klerkastjórn.

Hér er gengið svo langt í að spara rými að mörg uppflettiorð sem öll hefjast á sama lið eru sett saman í bálk og látið er nægja að gefa síðari hluta orðanna með bandstaf fremst.³

Aðgreining í letri er í lágmarki í bókinni. Skáletur er t.d. notað fyrir undirflettur, orðasambönd og dæmi, til áherslu í skýringum og í erlendum orðum svo sem latneskum plöntuheitum o.þ.h. Allar skýringar eru með óbreyttu letri, hvort sem þær eru eiginlegar skýringar, samheitaþýringar eða e.k. leiðbeiningar, t.d. um notkun. Enginn

²Öll dæmi úr *ÍO* í þessari grein, bæði úr bók og af disk, eru stafréttar tilvitnanir sem settar eru upp aftur en ekki myndir úr frumheimildunum. Við þetta fara litir úr rafrænu útgáfunni forgörðum og línulengd og línuskiptingar í báðum útgáfum breytast þar sem letur er annað. Að öðru leyti er uppsetningu haldið eins og nokkur vegur er.

³Greinaskilin í bálknum á undan *prestaffill* eru brot á þessari reglu. Skýringin er e.t.v. sú að þarna er orðið *prestadómur* viðbót í 2. útgáfu en í 1. útgáfu er bálkurinn án skila.

greinarmunur í letri er gerður á skýringum á uppflöttiorðinu sjálfu, skýringum á orða-samböndum og skýringum á dæmum og af samhenginu er ekki alltaf auðráðið hvar skil eru þarna á milli.⁴ Fyrir utan málfræðiskammstafanir sem eru sýndar með hásteflingum og feitletraðar beygingarmyndir er ekki um aðra sundurgreiningu með letri að ræða. Þessi einfalda notkun mismunandi leturs stuðlar að því að þjappa textanum saman og gerir áferðina látlause en getur valdið vandræðum þegar að því kemur að greina textann sundur eftir efnisatriðum eins og nauðsynlegt er við flutning í gagnasafnskerfi, eins og stuttlega er sagt frá í 3. kafla hér á eftir.

2.1.2 Uppflettimyndir

Uppflettimyndir í hefðbundnum orðabókum eru settar fram á staðlaðan hátt, óháð notkun orðanna eða setningarstöðu. Uppflettimyndir nafnorða í íslensku eru nefnifall eintölu án greinis, lýsingarorð eru gefin í frumstigi, nefnifalli eintölu í karlkyni (sterk beyging) og sagnir eru gefnar í nafnhætti, germynd (og nútíð). Undantekningar frá þessu eru fáar og uppflettimyndir eru nánast alltaf bundnar við eitt orð. Skýringar miðast síðan við uppflettimyndirnar sjálfar, þannig að nafnháttur er skýrður með nafnhætti (eða a.m.k. umritun sem komið getur í stað nafnháttar) o.s.frv. Þetta þjónar tvíþættum tilgangi; í fyrsta lagi getur notandinn treyst því að uppflettimyndir séu settar fram eftir ströngum og tiltölulega einföldum reglum en það ætti að einfalda leit í stafrófsraðaðri bók og í öðru lagi ætti að vera auðveldara að hafa skýringarnar knappar þar sem stök orð án samhengis eru skýrð. Með því móti er reynt að finna grunnmerkingu orða án skírskotunar til setningarstöðu þannig að ein skýring nái yfir sem flest tilfelli.

Orðabókarmönnum hættir til að ganga mjög langt í því að þvinga orðmyndir undir staðlaðar uppflettimyndir, t.d. með því að setja miðmyndarsögn eða lýsingarhátt undir nafnhátt í germynd þótt engin dæmi finnist um notkun germyndarinnar í persónuhætti. Þetta er áberandi í íslenski orðabókarvinnu og nægir þar að nefna Blöndalsorðabók, ritmálsskrá Orðabókar Háskólans og *ÍO*. Hér er dæmi af þessu lagi úr *ÍO* 1983:

[stig]-lækka S lækka smám saman, stig af stigi,
einkum LH NT *stiglækkandi*.

Þrátt fyrir ítrekaða leit hefur mér ekki tekist að finna dæmi um þetta uppflettiorð í germynd og sama máli gegnir um uppflettiorðið *stighækka*; öll dæmi í söfnum Orðabókar Háskólans (að textasafni meðtöldu) eru um lýsingarhátt nútíðar, *stiglækkandi* og *stighækkandi*.⁵ Orðalagið „einkum LH NT“ og skýringin á nafnhættinum (*stiglækka*: „lækka smám saman“) gefa því villandi upplýsingar en af þessu tvennu mætti ætla að setning á borð við „vatnið stiglækkar“ væri góð og gild.

⁴Semikomma á eftir skýringu við orðasamband getur t.d. bæði sýnt að skýringar við orðasambandið séu tvær en síðari skýringin getur einnig átt við uppflettiorðið sjálft. Oftast er ljóst af skýringunum sjálfum hvert samhengið er en svo er þó ekki alltaf.

⁵Í ritmálssafni Orðabókar Háskólans eru dæmin undir tveimur uppflettimyndum, nafnhætti og lýsingarhátti nútíðar. Undir uppflettiorðinu *stighækka* eru t.d. 7 dæmi, öll um *stighækkandi* („stighækkandi skattar (2), þróun (2), fáránleiki, vélstjórasstig, neitun“) en undir uppflettiorðinu *stighækkandi* eru 9 dæmi, algjörlega samberileg („stighækkandi tekjuskattur (3), skattur, kostnaður, roka, ákvæðislaun, útsvarsstigi, sundurleitni“).

Sams konar tilhneiging veldur því að germynd sagna er höfð sem aðaluppflettimynd jafnvel þótt hún sé mjög fátið, t.d. í sögninni *drattast* sem sett er upp í germynd í *ÍO* 1983 þótt fyrra dæmið sýni miðmyndina sem er almenn:

dratta, -aði S dragnast, röлта, kjaga: *hann ætlaði aldrei að drattast úr sporunum* ☉: koma sér af stað, *dratta(st) heim*.

Framsetning af þessu tagi er ekki vel til þess fallin að vísa notandanum veginn í málnotkun en þjónar stundum þeim tilgangi að sameina efni undir eina uppflettimynd og stytta með því textann. Dæmi um þetta er uppflettimyndin *uppvaxa* sem er fletta í *ÍO* 1983 og reyndar einnig í Blöndalsorðabók. Engin dæmi finnast um aðrar myndir en lýsingarhættina *uppvaxandi* og *uppvaxinn* í ritmálssafni Orðabókarinnar.⁶

2.1.3 Skýringar og dæmi

Enn ein leiðin til þess að takmarka umfang orðabóka er að hafa skýringar eins knappt orðaðar og framast er unnt og takmarka notkun dæma eins og kostur er, bæði að lengd og fjölda. Hér verður ekki fjölyrt um knappar skýringar í *ÍO* 1983 enda er notendum bókarinnar vel kunnugt um þær.⁷ Þá er dæmum í bókinni þröngt skorinn stakkur og gildir þá einu þótt upplýsingar um fallstjórn og setningarstöðu sagna séu ekki settar fram með öðrum hætti. Bæði dæmaskorturinn og knappar skýringar geta komið sér illa fyrir notendur, eins og sjá má í sögnunum *aftra* og *hindra*. Skýringin við *aftra* er samheitið *hindra* en hvergi kemur fram að fallstjórn sagnanna er ekki sú sama:

aftra, -aði S hindra; † *a. sér að e-u hika við e-ð*.
hindra, -aði S 1 koma í veg fyrir, tálma; tefja, slóra. 2 † hika, fresta. 3 LHPT *hindruð kona* ☉: ófrisk.

Þarna hefði þurft að koma fram að *hindra* stýrir þolfalli (*hindra e-ð*) en *aftra* þágufalli (*aftra e-u*) og eðlilegt væri líka að sýna algengustu forsetningarliði sem fylgja sögnunum (*hindra e-n í e-u* og *aftra e-m frá e-u*).

2.1.4 Kunnátta notandans

Orðabækur eru yfirleitt lagaðar að ákveðnum markhópi og öllum umfrömum upplýsingum er sleppt. Notandanum er þannig ætlað að fylla inn í þann ramma sem orðabókin setur með eigin kunnáttu. Þetta kemur m.a. fram í því að notandanum virðist oft vera ætlað að þekkja setningargerðina sem sagnir eru notaðar í, sbr. sagnirnar *aftra* og *hindra* hér að ofan. Þetta á líka við um ópersónulegar sagnir, eins og sögnin *fatra* er dæmi um. Þessi sögn er nægilega torkennileg til reyna á þolrifin í öllum notendum:

fatra, -aði S ÓP fata, skjátlast; MM *fatrast* fara í fækju; tefjast, fara í handaskolum.

⁶Tvö dæmi eru undir uppflettiórðinu *uppvaxa* í ritmálssafni, bæði í lýsingarhætti. Lýsingarhættirnir eru þar einnig sjálfstæð flettiórð.

⁷Sjá t.d. gagnrýni Jóns Hilmars Jónssonar í *Íslensku máli* 7 (1985).

Athugum aðeins hvernig kunnátta notandans dugir þarna.

Af skammstöfuninni ÓP sést það eitt að sögnin er ópersónuleg, þ.e. annaðhvort með aukafallsfrumlagi eða frumlagsígildinu ‘það’. Ef sú ályktun er dregin af sögninni ‘skjátlast’ í skýringunni að frumlagið sé persóna ([+lifandi]) eru mögulegar setningargerðir í germynd *e-n fatrar*, *e-m fatrar*, *e-s fatrar*. Í miðmynd væri nærtækt að álykta að frumlagið sé ekki persóna ([–lifandi]), sbr. skýringuna ‘fara í flækju’ og setningargerðirnar gætu þá verið *e-ð* (þf.) *fatrast*, *e-u fatrast*, *e-s fatrast* og *það fatrast* með forsetningarlið. Setningargerðin *það fatrar fyrir e-m* kemur einnig til greina að óathuguðu máli, sbr. setningargerðina í *það skeði fyrir honum* sem vissulega heyrir hér og þar þótt ekki þyki öllum gott.

Út frá orðabókartextanum hefur notandinn enga leið til að finna setningargerð sagnarinnar og þarna brestur flesta málkunnátta. Af skýringunni mætti jafnvel ætla að notkun sagnarinnar gæti verið með ýmsu móti þar sem gefinn er kostur á breytileika í merkingarskýringunni en semíkomma í merkingarskýringu tákna skil í merkingunni, þ.e. í reynd aðgreinda merkingarliði.⁸ Þetta á sér litla stoð í þeim dæmum sem tiltæk eru hjá Orðabók Háskólans um orðið. Dæmin í heimildum Orðabókarinnar eru aðeins tvö og setningargerðirnar í þeim eru *e-m fatrar* og *það fatrast fyrir e-m*. Síðari setningargerðina (og reyndar sama dæmið) er einnig að finna í orðabók Fritznars⁹ en skilin í merkingarskýringunni við miðmyndina stafa sennilega af sambærilegum skilum í skýringu nafnorðsins *fatur* þar; merking sagnarinnar er m.ö.o. óljós í þessu eina dæmi sem til er. Þetta orð er tekið hér sem dæmi til að sýna hver vandi notandans getur orðið þegar upplýsingum um setningargerð er sleppt og málkunnáttuna brestur. Orðið er auðvitað á engan hátt dæmigert og á í raun tæplega heima í almennri orðabók. En munurinn á vanda notandans þarna og þess notanda sem ekki veit hvaða falli sagnirnar *aftra* og *hindra* stjórna er bitamunur en ekki fjár.

2.2 Takmarkanir prentaðs texta

Samþjöppunin sem er einkenni á prentuðum orðabókum af þeirri gerð sem hér er ræðir er óhjákvæmilegur fylgifiskur þeirra takmarkana sem miðillinn setur verkinu. Markmiðið við útgáfu *ÍO* var að gefa út handhæga almenna íslenska móðurmálsorðabók eins og fullt nafn hennar sýnir, *Íslensk orðabók handa skólum og almenningi*. Bókin átti að vera hæfilega umfangsmikil til þess að létt væri að finna það sem leitað er að:

Við samningu bókarinnar hefur það sjónarmið sífellt verið haft í huga að hún yrði sem aðgengilegust ... (ÍO 1. útg. 1963, formáli, bls. IX.)

Lykilatriðið var því að bókin yrði ekki of stór.¹⁰ Samt sem áður var bókinni ætlað að sýna samfelluna í íslenskri málsögu, án þess þó að vera málsöguleg orðabók, enda er í

⁸ Samhljóða skýringu á orðinu er að finna í *Íslenskri orðsifjabók* (Ásgeir Blöndal Magnússon 1989).

⁹ Dæmið í orðabók Fritznars er *fatrast mjök fyrir honum* (Mork.) en í ritmálssafni Orðabókarinnar er heimild samhljóða dæmis Odds þáttur Ófeigssonar. Rétt er að geta þess hér að uppsetning þessarar sagnar var enn óútkljáð mál í nóvember 2000 þegar tölvuútgáfan kom út. Lagfæring mun komast til notenda við fyrstu uppfærslu.

¹⁰ Hér er vitnað í 1. útgáfu en sama á við um 2. útgáfu enda þótt hún sé allmiklu stærri. Viðbætur voru samt sem áður ekki fólgnar í grundvallarbreytingum á þeim atriðum sem hér eru talin einkenni samþjöppunarinnar

henni mikið efni úr fornu máli. Vandinn sem orðabókarmönnum var á höndum var því mikill og ég hef hér rakið nokkrar leiðir sem farnar voru til þess að þjappa efni bókarinnar saman, leiðir sem eru hefðbundnar í orðabókargerð þar sem miðillinn er prentuð bók.

Þessi atriði eru nefnd hér til að útskýra þær breytingar sem gerðar voru við 3. útgáfu en í rafrænni orðabók gjörbreytast þær takmarkanir sem miðillinn sjálfur setur.

3 Diskurinn

Hin nýja útgáfa af *ÍO* er að mörgu leyti tilraunaútgáfa þar sem látið er reyna á nýjan miðil og aðalmarkmiðið er að koma textanum úr 2. útgáfu til skila þannig að hann komi notendum að sem bestum notum. Hér er því bryddað upp á ýmsum nýjungum en ekki tekin sú stefna að fastmóta framsetningu á öllum atriðum til fulls þannig að verkið sé að öllu leyti samræmt. Bæði er að sú samræmingarvinna hefði tekið mun lengri tíma en ætlaður var til verksins og með þeirri aðferð hefði ekki gefist tækifæri til að bregðast við viðbrögðum notenda eins og æskilegt er. Sá munur er líka á útgefni bók og diskur að mun auðveldara er að uppfæra efni á diskur. Kostnaður við framleiðslu diska er lítill og ekki þarf að leggja í aukakostnað (og vinnu) við umbrot þótt leiðréttingar séu gerðar. Þá gefst einnig sá kostur að koma leiðréttingum (uppfærslum) til notenda á vefnum sem bæði er fljótvirkt og ódýrt.

Þetta er sú hliðin sem snýr að notandanum en meginmunurinn í vinnunni er sá að 3. útgáfa *ÍO* er unnin í gagnagrunni en ekki á seðlum eins og gert var í fyrri útgáfunum tveimur. Óhemjuleg vinna var fólgin í því einu að koma efninu úr 2. útgáfu fyrir í gagnagrunni og greina orðabókartextann í sundur í efnissvið innan hvers flettiorðs. Í þessu var við fá formleg einkenni að styðjast í bókinni önnur en leturbreytingar en þær ná skammt þar sem aðgreining með letri í bókinni er lítil, sbr. kafla 2.1.1 hér á undan. Vegna þessa er ekki alltaf auðvelt að finna hvað á saman í textanum í bókinni þegar skipta á efninu upp í skilgreind svið í gagnagrunni. Til dæmis um þetta má nefna að skýringar við dæmi (eða réttara sagt skáletrað efni) eru stundum á undan dæminu þótt venjan sé sú að skýringin sé höfð á eftir. Þar sem allar skýringar í bókinni eru með sama letri, hvort sem þær eiga við uppflettiorðið sjálft, undirflettu, orðasamband eða dæmi, verður að ráða af merkingunni við hvað skýringin á og það getur kostað talsverða leit í heimildum ef orðafarið er orðabókarmanninum ekki tamt.

Hér er ekki ætlunin að lýsa gagnagrunninum sem búinn var til utan um orðabókartextann en sviðin sem textanum er skipt í eru talsvert á þriðja hundrað.¹¹ Sem dæmi um skiptinguna má nefna að skýringum á flettiorðunum sjálfum var í grófum dráttum skipt upp í eiginlegar skýringar, skýringar sem fela í sér flokkun (t.d. „sækonungsheiti“ (*Áli*), „smákrabbategund“ (*agga*), „jólaveinn“ (*Askasleikir*) o.s.frv.), samheiti, afbrigði, umsagnir (t.d. um notkunar svið („um sauðfé“ o.þ.h.)), skýringar á

þótt skýringar hafi verið auknar dálítið. Sjá gagnrýni Jóns Hilmars Jónssonar í *Íslensku máli* 7 og formála 2. útgáfu *ÍO*.

¹¹Orðabókarforritið heitir *Lexa* og forritunarvinnan var unnin af Axel V. Gunnlaugssyni og Marínó Njálssyni.

málfræði, málnotkun eða stíl og ritstjórnarinnskot. Skýringum við orðasambönd, dæmi o.þ.h. var skipt upp á sambærilegan hátt. Skipting orðabókartextans í svið er grundvöllur að allri endurskoðun textans og bæði að efnislegri og formlegri samræmingu. Skiptingin er líka grundvöllur að framsetningu textans í nýjum miðli þar sem umbrotið á skjánum ræðst af skilgreiningum á leturgerð, leturstærð, lit, línuskilum, inndrætti, meðfylgjandi táknum o.s.frv. fyrir hvert svið um sig.¹²

3.1 Skorðurnar sem miðillinn setur í tölvuútgáfu *ÍO*

Framsetning orðabókartextans er allt öðrum takmörkunum háð á diskum en í prentaðri bók þar sem meginvandinn er fólgin í samþjöppun textans og takmörkun á umfangi, eins og lýst er hér að framan. Á skjá er mjög þéttur texti hins vegar illlæsilegur og það efni sem kemst fyrir á skjánum í einu er því takmarkað. Vegna þessa er hætt við því að notandinn missi yfirsýn yfir samhengið þegar efnið skiptist á marga skjái eins og raunin er í löngum orðsgreinum. Hér verður heildarumfang verksins samt ekki til vandræða, a.m.k. ekki í verki af þeirri stærð sem hér um ræðir, þar sem gríðarlegt magn texta kemst fyrir á einum diskum.

3.1.1 Augnraunin

Kannanir sýna að fólk les rafrænan texta hægar en prentaðan og flestir tölvunotendur kannast við að þreytast fyrir af því að horfa á skjá en blað. Þegar farið var að huga að framsetningu orðabókartextans á skjá í tölvuútgáfu *ÍO* var því ákveðið að reyna að nýta kosti miðilsins í stað þess að setja orðabókartextann fram með sama hætti og í bók, eins og oft er gert í rafrænum útgáfum af prentuðum orðabókum.¹³ Ýmis atriði úr bókinni eru samt sem áður látin halda sér þannig að ýmsir drættir ættu að vera þeim kunnuglegir sem handgengnir eru bókinni. Dæmi eru t.d. skáletruð á skjánum eins og í bókinni en munurinn er sá að greint er á milli mismunandi dæma með litum. Venjuleg dæmi eru t.d. með svörtu skáletri, dæmi sem sýna ekkert nema setningargerð (t.d. *gefa e-m e-ð*, þ.e. svokölluð ‘dauð dæmi’) eru með skærbláu skáletri og samsett orð sem dæmi undir grunnorði eru með dökkbláu skáletri (t.d. *prestatál* í flettunni *tal* sem greint er frá í nmgr. 15 hér á eftir). Hásteflingar eru áfram notaðir fyrir málfræðiskammstafanir en þar eru líka notaðir tveir litir, skærblátt fyrir orðflokkaskammstafanir með uppflettiorði (sem í nafnorðum er skammstöfun fyrir kyn) og svart fyrir aðrar málfræðiskammstafanir. Feitletur er hins vegar mun meira notað í tölvuútgáfunni en í bókinni og er það gert til þess að ná auga lesandans þannig að hann reki augun í megindrætti í textanum og þurfi ekki að lesa textann frá orði til orðs. Þessi breyting á leturnotkun er ekki einungis útlitsatriði

¹²Þar sem grein þessi birtist á prenti er ekki hægt að sýna raunverulegt útlit textans í tölvuútgáfunni. Sýnishorn af honum er að finna á vefsíðu Eddu (<http://ord.is>). Hér er einnig vert að nefna að sviðskiptingin er líka lykill að ýmsum leitar­möguleikum í rafrænu útgáfunni en einn meginmunur á prentaðri orðabók og tölvuútgáfu er einmitt fólgin í leitinni. Í prentaðri bók er aðgangurinn fólgin í stafrófsröðinni einni og millivísunum sem skotið er inn í hana en í tölvuútgáfunni eru möguleikarnir nánast óþrjótandi. Ýmis nýmæli í leit eru í 3. útgáfu *ÍO* en víst er að þar verður haldið áfram að bæta við.

¹³Þar má t.d. nefna *Dansk-íslenska orðabók*, tölvuútgáfu (Mál og menning 1999) sem byggð er á samnefndri prentaðri bók frá 1992 (ritstjórar Hrefna Arnalds og Ingibjörg Johannesen).

þar sem feitletur á disknum er markvisst notað til að sýna sjálfstæðar orðabókareiningar, þ.e. einingar sem hafa sjálfstætt uppflöttigildi. Nánar verður vikið að þessu hér á eftir.

Meginútlitsbreytingin á textanum er fölginn í því að honum er dreift á skjáinn og línuskil notuð til að sýna hver uppbygging textans er. Þannig er nýr merkingarliður alltaf í nýrri línu, hvort sem hann er tölusettur eða ekki¹⁴ og línuskil eru alltaf á undan dæmum sem eru jafnframt inndregin til að sýna að þau fylgja efninu á undan.

Til samanburðar við prentútgáfu *ÍO* fylgir hér sami kaflinn og sýndur er í dæminu í kafla 2.1.1 hér á undan, þ.e. kaflinn um samsett orð sem byrja á *presta-* og finnst hann með því að slá stafastrenginn inn í sérstakan leitarglugga með eftirfylgjandi stjörnu. Birtist þá listi í sérstökum glugga á skjánum en eitt uppflöttiorð í öðrum glugga og er flakkað á milli þeirra með því að smella á orðin í listanum.

prestabók	<p>presta·kragi KK</p> <p>1</p> <ul style="list-style-type: none"> • kragi borinn við hempu prests • pípukragi <p>2</p> <ul style="list-style-type: none"> • brjóskhringur á stirtludálki á spröku <p>3</p> <ul style="list-style-type: none"> • ull skilin eftir á kindarhálsi við rúningu
prestabrá	
prestadómur	
prestagarður	
prestakall	
prestakragi	
prestareid	
prestareiða	
prestaspaði	
prestastefna	
prestastétt	
prestatal ¹⁵	
prestaveldi	

Með því að setja textann upp á þennan hátt verður hann læsilegri á skjánum. Litir eru líka notaðir til þess að notandinn staðnæmist við þau atriði sem hann er að leita að þótt dæmið hér sé valið þannig að litir skipti ekki máli enda er þess ekki kostur að sýna þá hér. Í yfirgnæfandi meirihluta flettiorða kemur ekki að sök þótt dreift sé úr textanum um skjáinn með þessum hætti þar sem lýsing flestra orðanna er svo stutt að þau komast vel fyrir á einni skjámynd. Notendum er að vísu í sjálfsvald sett hve stór glugginn fyrir uppflöttiorðið er en til glöggvunar um það hve löng orðsgreinin má vera til þess að hún komist fyrir í einni skjáfylli er flettan *bein* sýnd á næstu síðu hér á eftir en hún fyllir alveg upp í gluggann eins og hann er stærstur á 17 tommu skjá hjá mér.¹⁶

¹⁴Í bókinni eru skil í merkingu oft sýnd með semíkommu þar sem ekki þykir ástæða til að skipta í tölusetta liði; þar eru höfð línuskil í tölvuútgáfunni, eins og í 1. merkingarliði í flettni *prestakragi* hér. Merkið ‘•’ sýnir sjálfstæðan merkingarlið, ýmist tölusettan eða ekki.

¹⁵Inndregin orð í listanum eru undirflettur eða aukaflettur af einhverju tagi, t.d. fleirtala nafnorða, miðmynd sagna og samsett orð sem gefin eru sem dæmi undir grunnorðinu, eins og orðið *prestatal* í 4. merkingarliði grunnorðsins *tal*: „4• listi, skrá, upptalning (í samsetningum): *prestatal*, *mantal*, *framtal* ...“. Á skjánum birtast samsett orð sem notuð eru sem dæmi með dökkbláu skáletri og uppsetning þeirra er eins og á öðrum dæmum, eitt dæmi í línu.

¹⁶Feitt letur í orðasamböndum er dökkrautt á skjánum en birtist hér sem svart feitletur, inndráttur í

bein -s, - HK**1**líffræði/læknisfræði

- sterkasta gerð af stoðvef, hluti af beinagrind
beinin í mannlíkamanum eru um 220

2

- fótleggur

sitja flötum beinum**3**

í ýmsum orðasamböndum

bera beinin, bera bein sín deyja**bíta bein fyrir sig** sjaldgæft eiga auðvelt með að svara fyrir sig**hafa bein (beinin) til e-s** vera nægilega sterkur til e-s**hafa bein í nefi (nefinu)** vera ákveðinn, láta ekki hlut sinn**hafa mikið bein í hendi** vera völdugur**hvíla lúin bein** hvílast, einkum eftir göngu eða áreynslu**láta með beini ganga** fornt/úrelt beita hörðu**standa á beini** (um flík) vera mjög þröngur**taka e-n á beinið** taka e-n til yfirheyrslu*þú ert svona inn við beinið* þ.e. þegar öll kurl koma til grafar**e-m er runnið e-ð í merg og bein** þ.e. orðið eðlisgróið**vera ekkert nema skinnið og beinin** vera mjög horaður**það er sitt beinið af hverri tákinni** staðbundið þ.e. samtúningur úr ýmsum áttum**það voru ekki bitin úr honum beinin** hann átti gott atlæti**4**sjómennska

- leggur notaður sem sökkvibúnaður á neti, beinatygill, leggjateinn

5

um fisk, aflabrögð

fá ekki bein (úr sjó) veiða ekki neitt**6**

- bitlingur

7

hnjóðsyrði um mann

bannsett beinið

Í uppflettiorðinu *bein* sést hvernig feitletur er notað í orðasamböndum en þau eru sett upp sem sjálfstæðar uppflettieiningar, eins og uppflettiorðin sjálf, undirflettur, orðasambönd, sagnasambönd o.þ.h. sem líka eru feitletuð.¹⁷ Feitletrið sýnir því e.k. kaflaskil og notandinn getur því stiklað yfir textann með því að beina augunum að þessu efni í stað þess að rýna í samfelldan texta.

Það að teygja úr orðabókartextanum um skjáinn þjónar því hlutverki að gera hann skýrari og auðveldar notandanum leitina að einstökum atriðum. Stærðin á skjánum er ekki vandamál nema þar sem fletturarn eru of langar til að komast fyrir í einni skjáfylli en þá er hætt við að notandinn missi yfirsýn yfir flettuna.

3.1.2 Samhengið í löngum flettugreinum

Lengstu sagnir í prentútgáfu *ÍO* 1983 eru meira en ein opna að lengd og lengsta sögnin (*taka*) er hátt í tvær opnur eða því sem næst sjö heilir dálkar. Mjög erfitt er að fá yfirsýn yfir svo langa orðsgrein í bókinni og á skjá er það nánast ómögulegt þar sem enginn vegur er að festa sér efnið í minni á milli skjámynda og þær geta orðið margar í löngum greinum. Sögnin *taka* er t.d. tuttugu skjámyndir þótt glugginn sé hafður eins stór og nokkur kostur er. Þess vegna þarf að grípa til einhverra ráða til að brjóta efnið innan flettunnar upp í smærri einingar sem notandinn þarf að geta haft beinan aðgang að. Þessar einingar hafa þá sjálfstætt flettigildi sem orðabókareiningar og fá sjálfstæða lýsingu, t.d. skýringar og dæmi eftir þörfum. Flettiorðið verður þá að yfirskipaðri einingu í orðabókarflettunni sem skiptist í sjálfstæða kafla sem leita má að. Í tölvuútgáfunni eru undirflettur (þ.e. tilteknar afleiddar myndir af flettiorðinu s.s. fleirtala eða sérnöfn undir nafnorðum, miðmynd og lýsingarhættir sagna, miðstig og efsta stig lýsingarorða) og sagnasambönd (þ.e. agnarsagnir og sagnasambönd með forsetningarliðum og stöku atviksorðum) sett upp á þennan hátt og birtist listi hægra megin í orðabókartextanum með þeim orðabókareiningum sem smella má á. Hér fylgir brot sem sýnir hvernig skipulagið er í byrjun sagnarinnar *koma* í tölvuútgáfunni:

koma kom (<u>fornt/úrelt kvam</u>), komum , (<u>fornt/úrelt kvámum</u> <u>staðbundið kómum</u>), komið S	koma 2
1	1
• ná þangað, lenda á þeim stað sem til er stefnt (og tekur sögnin mið af staðnum sem haldið er til)	2
<i>koma (til) sbr. fara (frá):</i>	3
<i>komdu hingað</i>	komast
<i>ég kom til Færeyja</i>	kominn
<i>hér er kominn gestur</i>	koma + að
<i>hún kom gangandi</i>	komast + að
2	kominn + að
...	koma + af
	komast + af
	...

¹⁷Að auki eru beygingarmyndir sýndar með feitletri en það er arfur úr bókinni og því undantekning frá þeirri reglu að feitletur sé notað til að sýna flettigildi.

Í leitarlistanum hægra megin eru miðmyndin *komast* og lýsingarhátturinn *kominn* gefin sem undirflettur og síðan er upphaf langs lista um sagnasambönd. Sagnasamböndin eru ráðandi í skipun orðsgreinarinnar þannig að undirflettur með smáorði er að finna undir smáorðinu, sbr. t.d. ‘komast + að’ og ‘kominn + að’ hér í dæminu. Tölusetning merkingarliða kemur einnig fram í leitarlistanum og gefur það hugmynd um skipulag orðsgreinarinnar en kemur að takmörkuðu gagni sem leitarlykill þar sem ógerlegt er að sjá hvert innihaldið er í hverjum tölulið.¹⁸

Fyrirmyndin að þessari uppsetningu er að vissu marki í prentuðum útgáfum *ÍO* en þar eru undirflettur oft settar í sérstaka merkingarliði, gjarnan aftarlega í meginmáli orðsgreinarinnar án þess að staðsetningin sé alveg fastskorðuð, og í lok fyrirferðarmikilla orðsgreina er oft kafli með stafrófsröðuðum smáorðum (ögnum og forsetningum). Upphaf sagnarinnar *koma* og upphaf smáorðahlutans í *ÍO* 1983 er á þennan veg:¹⁹

koma, koma († **kvam**), **komum**, († **kvámum**, ☉ **kómum**), **komið** S A í öðrum samböndum en með AO eða FS (um þau sambönd sjá B-lið). 1 ...
B með AO eða FS, oft einnig andlagi í ÞGF: – **á**:
k. á hitta, lenda á ...

Í bókinni er þessi háttur aðeins hafður á í mjög umfangsmiklum sögnum og örfáum nafnorðum, t.d. *fótur* og *hönd*.

Í tölvuútgáfunni er þessi uppsetning viðhöfð í öllum sögnum þar sem sagnasambönd eru sett fram, óháð fjölda þeirra. Þannig veit notandinn hvers hann má vænta en röðin í sögunum er þá aðalflettimynd (yfirleitt germynd), undirflettur (miðmynd, lýsingarháttur nútíðar, lýsingarháttur þátíðar) og sagnasambönd í stafrófsröð eftir smáorðum. Þar sem undirflettur og smáorðin eru leitarstrengir þótti rétt að fara alltaf með þá á sama hátt og staðla uppsetningu þeirra alveg. Þetta hafði þær afleiðingar að endurskoða þurfti orðabókartextann algjörlega þar sem sagnasamböndin í bókinni eru oft dreifð um allan orðsgreinartextann, jafnvel þannig að sama sambandið er að finna á tveimur stöðum, bæði í meginmáli textans og í stafrófsraðaða hlutanum aftast. Við þessa breytingu stýttist meginmál textans í tölvuútgáfunni reyndar stundum þannig að auðveldara verður að fá yfirsýn yfir það á skjánum og um leið er hægt að ganga að öllum setningargerðum með hverju smáorði á einum stað. Hvort tveggja þjónar þeim tilgangi að skipta orðsgreinunum í viðuráðanlegar einingar á skjánum.

3.2 Gallar og kostir við skjáinn

Þær takmarkanir í orðabókartexta sem glíma þarf við á skjánum eru talsvert annars eðlis en takmarkanirnar í prentaðri bók þar sem meginvandinn er sjálft heildarumfang textans

¹⁸E.t.v. væri hugsanlegt að gefa einhvers konar merkingarlykil (stikkorð) þarna um merkingarliðina í leitarlistanum sem nýtast myndi á svipaðan hátt og stutt merkingarlýsing sem höfð var í upphafi orðsgreina í *Sýnihefti sagnorðabókar* sem gefið var út af Orðabók Háskólans 1993 en lýsingunni þar var skipað eftir setningargerð (sjá Ásta Svavarsdóttir o.fl. 1993).

¹⁹Við stafrófsröðun í 2. útgáfu var ekki gerður greinarmunur á breiðum og grönnum sérhljóðum og smáorðakaflinn hér hefst því á *á*. Í 3. útgáfu raðast grannir sérhljóðar á undan breiðum og smáorðakaflinn hefst því á *ad* í sögninni *koma*, sbr. dæmið á næstu síðu hér á undan.

og ýmsu er fórnað til að þjappa textanum saman. Á skjá er lyklatríðið að efnið sé sett fram á skýran hátt þannig að samhengi tapist ekki en sjálft efnismagnið skiptir minna máli. Nýi miðillinn ætti því að gefa tækifæri til þess að bæta úr ýmsum ágöllum sem bókin hefur, a.m.k. þeim sem felast í skorti á upplýsingum, og möguleikarnir virðast nánast óþrjótandi. Tölvuútgáfa *ÍO* markar fyrstu spor í þessa átt en í næsta kafla verður gerð grein fyrir því hvaða leiðir voru valdar við sagnlýsinguna í þetta sinn.

4 Sagnlýsingin í tölvuútgáfunni

Sagnir í 3. útgáfu *ÍO* munu vera u.þ.b. hálf títund þúsund en alls eru uppflettiorðin sem eru orðflokksgreind sem sagnir yfir 9.500 og eru þá undirflettur taldar með. Meiri breytingar voru gerðar á sögnunum en öðrum orðflokki vegna þeirrar endurröðunar á undirflettum og sagnasamböndum sem lýst er hér að framan og vegna þess að ákveðið var að bæta inn upplýsingum um rökliði sagnanna eftir því sem fært var, a.m.k. um nútímamálið en á því var full þörf. Upphaflega var hugsunin sú ein að bæta inn upplýsingum um rökliði í formi dæma, á sama hátt og í bókinni, en niðurstaðan varð sú að gefa setningargerðarsamböndum sjálfstætt gildi sem orðabókareiningum þegar þess var þörf með því að feitletra þau (eða setja upp setningargerðarhaus²⁰) og skýra sjálfstætt. Í þessum kafla er sagt frá því með hvaða hætti þetta var gert (4.1), þ.e. hvernig upplýsingum um rökliði er ýmist komið fyrir í setningargerðarhausum eða dæmum (sjá 4.1.1) og hvernig skýringar eru settar fram þegar orðabókareiningin er ekki lengur stakt orð. Þá er gerð grein fyrir uppsetningu sagnasambanda með smáorðum (4.2) og loks er stuttur kafli um ýmiss konar lagfæringar sem gerðar voru jafnhliða öðrum breytingum en stundum reyndist óhjákvæmilegt að endurskoða skýringar og lagfæra ýmiss konar ósamræmi milli flettiorða sem kom í ljós þegar textinn var kominn í gagnagrunn og farið var að bera saman uppsetningu á sambærilegum sögnum (4.3).

4.1 Rökliðir sagna

Eins og fram kemur hér á undan var markmiðið í 3. útgáfu *ÍO* að bæta inn efni um fallstjórn og rökliði sagna eins og kostur var þannig að allar helstu setningargerðir fyrir hverja sögn í nútímamáli kæmu fram. Setningargerðarupplýsingum var einnig bætt inn í sagnir sem merktar eru sem fornyrði eða úrelt mál, staðbundið málfar o.þ.h. eftir því sem fært var, sérstaklega ef sagnirnar eru merktar 'ÓP' í bókinni.²¹ Heimildir voru söfn Orðabókar Háskólans og þá sérstaklega ritmálssafnið sem skoðað var á vefnum eins og kostur var en innsláttur á dæmum stóð yfir samtímis vinnunni við sagnirnar

²⁰Orðið 'haus' er hér notað um framsetningu á öllum fyrirbærum sem hafa sjálfstætt uppflettigildi í orðabókartextanum. Þessi fyrirbæri eru þá í einhverjum skilningi 'les' eða 'listeme' í skilningi Di Sciuolo & Williams (1987, sjá líka Kristín Bjarnadóttir 1996).

²¹Við yfirferð yfir ópersónulegar sagnir var stuðst við óbirt gögn um aukafallsfrumlög frá Jóhannesi Gísla Jónssyni sem á þakkir skildar fyrir. Í yfirferðinni kom í ljós að talsvert er um ópersónulegar sagnir í bókinni sem ekki eru merktar sem slíkar og var bætt úr því eftir því sem heimildir Orðabókarinnar gáfu tilefni til. Flokkaður listi sem byggður er á endurskoðuninni á ópersónulegu sögnunum fyrir 3. útgáfu *ÍO* verður birtur á vefsíðu Orðabókarinnar: www.lexis.hi.is (Kristín Bjarnadóttir 2001b).

í *ÍO*. Þá var leitað að dæmum í orðstöðulyklum og textasafni Orðabókarinnar en í því eru yfir 24 milljónir lesmálsorða. Þegar tölvutæku efni sleppti var leitað í seðlasöfn Orðabókarinnar, bæði í þann hluta ritmálssafnsins sem ekki var innsleginn þegar vinnan stóð yfir (þ.e. sagnir sem fá dæmi eru um og sagnir í síðasta hluta stafrófsins) og í talmálssafnið, eftir því sem tími vannst til. Frá upphafi var ljóst að ekki yrði leitað til þrautar að öllum setningargerðum um hverja sögn enda er lýsing sem byggist á slíku efni mun viðameiri en stefnt var að í verkinu. Takmarkið í 3. útgáfu var m.ö.o. að notandinn gæti fundið lýsingu á dæmigerðri notkun sagna í nútímamáli, fall á frumlagi og andlögum og helstu forsetningarliði og í því skyni var bætt við miklu efni þótt enn megi bæta um betur og stoppa í göt og þetta verk verði í raun seint fullunnið.

Upplýsingar um setningargerð eru settar fram með þrennu móti, þ.e. í setningargerðarhausum sem fá sjálfstæðar skýringar, í setningargerðardæmum ('dauðum dæmum') sem fylgja skýringu á uppflettiorðinu og í raunverulegum dæmum og verður nú sagt frá hvernig þetta er notað.

4.1.1 Setningargerðarhausar

Setningargerðarhaus er framsetning á orðabókareiningu (þ.e. efni sem fletta má upp) þar sem rökliðir eru látnir fylgja flettiorði og skýringar settar upp í samræmi við það, með rökliðum. Í setningargerðarhausum sagnar birtast því flokkunarráttur hennar. Eins og áður segir eru litir notaðir á skjánum og eru setningargerðarhausarnir feitltraðir og skærbláir en hér eru þeir aðeins feitltraðir:

- aftra e-u** hindra e-ð
- e-u afléttir** e-ð hættir, e-u linnir
- e-m batnar** e-r nær sér (af veikindum)
- kurta sig** halda sér til

Notaðar eru hefðbundnar skammstafanir fyrir rökliði, á svipaðan hátt og í bókinni (*e-r* f. *einhver*, *e-n* f. *einhvern* o.s.frv.) og látið er duga að sýna andlög ef frumlag er í nefnifalli og ekki er talið skipta máli hvort það á við lifandi veru eða dauðan hlut, eins og í *aftra e-u* og *hindra e-ð*.²² Greint er á milli þáttanna [$\pm$ lifandi] með *e-r/e-ð*, *e-m/e-u* o.s.frv. þar sem þess er þörf og af setningargerðarhausunum í dæmunum hér á undan sést því að frumlagið í *e-u afléttir* er ekki lifandi vera og frumlagið í *e-m batnar* getur ekki verið dauður hlutur. Í þessu tilfelli er munurinn ljós en svo er ekki alltaf og er þá oft látið duga að setja setningargerðarhausinn upp í nafnhætti en einnig kemur fyrir að algengasta mynd sé látin ráða. Mat orðabókarmannsins ræður þarna í hvert sinn. Afturbeyging sést líka í setningargerðarhausnum (sbr. *kurta sig* hér á undan en sögnin er alltaf afturbeygd) og einnig er hægt að sýna að tiltekin merking eða formgerð er bundin fleirtölu, t.d. í gagnverkandi sögnum o.fl.:

²²Sögnin *aftra* virðist reyndar fremur höfð með [+lifandi] frumlagi en í ritmálssafni Orðabókarinnar eru samt dæmi um annað: *stjórnarskrá ... aftri framförum*. Frumlagið með sögninni *hindra* virðist vera fjölbreytilegra.

e-ir liggja saman e-ir sofa, hvíla saman
e-a ber sundur ÓP bilið milli e-a eykst
e-a greinir á um e-ð ÓP e-ir eru ósammála um e-ð
e-m (ft.) **lendir saman** ÓP
 1 e-ir verða ósáttir
 2 e-ir fljúgast á, slást
 3 e-ir eru samtímis á sama stað

Skammstafanirnar eiga við orðmyndir en ekki beygingarmyndir þannig að *e-ð* stendur fyrir *eitthvað*, bæði í nefnifalli og þolfalli, og *e-m* fyrir *einhverjum*, bæði í eintölu og fleirtölu o.s.frv. Fall eða tala er gefið í sviga með skammstöfununum þar sem þurfa þykir, yfirleitt eftir þeirri reglu að ómörkuð formdeild er ekki sýnd. Fleirtalan er því gefin, eins og í dæmunum hér á undan, og orðasafnsfall, t.d. frumlag í þolfalli (*e-ð* (þf.) *rekur*). Ófallmerkt *e-ð* er venjulega haft fyrir frumlag í nefnifalli (þegar það er á annað borð sýnt) og andlag í þolfalli, þ.e. formgerðarfall. Þessi föll eru þó fallmerkt þar sem ruglingur getur orðið, eins og í þessum setningargerðum úr sögninni *brima*:

e-ð (þf.) **brimar** ÓP það kemur brim á e-ð
sjóinn brimar
sjóinn er farið að brima
e-ð (nf.) **brimar** → e-ð (þf.) brimar²³
sjór brimar

Til að taka af vafa um notkunina hér hefur dæmunum *sjóinn brimar* og *sjór brimar* verið bætt við enda er nóg rými á diskinum. Í bókinni er uppsetningin svona:

brima S og S ÓP: *það er farið að b.*, *sjóinn er farið að b.* komið er brim; # *það brimar fyrir barða* horfur eru slæmar, hættan nálgast.

Þarna er tekið fram að sögnin geti bæði verið ópersónuleg og persónuleg (S og S ÓP) en dæmin eru aðeins um ópersónulega notkun. Reynt hefur verið að fylla inn í göt af þessu tagi í 3. útgáfu, bæði með því að setja upp setningargerðarhousa og með dæmunum.

Setningargerðarhousar eru notaðir þar sem setningargerð greinir á milli merkingaratriða, bæði á milli tölusettra merkingarliða og innan þeirra, og eru hausarnir settir upp eftir því sem ástæða þykir til í hverri sögn. Í grundvallaratriðum byggist sagnlýsingin eftir sem áður á greiningu eftir merkingu eins og í bókinni enda hafa merkingarskýringar í verkinu ekki verið endurskoðaðar í heild. (Undantekningin er sú að sagnasambönd og undirflettur eru tekin út úr meginmáli orðsgreinarinnar og raðað aftast.) Sögnin *henda* er gott dæmi um sögn þar sem setningargerð virðist endurspegla merkingarskiptingu:

²³Örin á eftir setningargerðarhausnum *e-ð* (nf.) *brimar* sýnir millivísun og *e-ð* (þf.) *brimar* þar á eftir er á skjánum með grönnu letri í sama bláa litnum og samhljóða setningargerðarhaus næst fyrir ofan í textanum. Með því að smella með músinni er greiður aðgangur úr millivísun í skýringuna sem getur verið á allt öðrum stað í orðsgreininni eins og oft er raunin í fyrirferðarmiklum sögnum, sérstaklega þar sem vísað er á milli sagnarsambanda sem raðað er eftir smáorðunum. Sams konar millivísanir eru einnig notaðar á milli afbrigða af orðasamböndum. Sjá nánar um millivísanir í kafla 4.2 hér á eftir.

henda henti S**1****henda e-u** kasta e-u*hann henti stönginni hátt í loft**hentu til mín hamrinum***2****henda e-u** fleygja e-u, setja e-ð í ruslaílát*ég er búinn að henda gömlu skónum**ekki henda tyggjóinu á götuna***3****henda e-ð**

1 grípa e-ð

henda e-ð á lofti grípa e-ð og notfæra sér það*henda frétt á lofti*

2 öðlast e-ð

henda e-n / e-ð**hendir seinn hvatan** seinfær maður nær oft hinum fljóta**henda sund (spor)** byrja að ganga óstuddur3 fornt/úrelt nema, læra e-ð*henda e-ð af bókum***4****e-ð hendir, e-ð hendir sig** e-ð kemur fyrir, ber við, gerist*þetta hendir öðru hverju**nú henti það sig að hann varð of seinn***e-n hendir e-ð** ÓP e-r verður fyrir e-u

Grunnmerkingar í *henda* virðast vera tvær, ‘að fleygja e-u’ og ‘að grípa e-ð’ og merkingarmunur er verulegur og er hann algjörlega bundinn setningargerðunum. Meginskil í sögninni eru á milli tölulíða 2 og 3 og e.t.v. ætti að sameina líði 1 og 2 ef farið væri eftir setningargerðinni eingöngu en merkingarliður 2 er viðbót í 3. útgáfu. Skipting í tölusetta merkingarliði í bókinni er reyndar á talsverðu reiki og erfitt að sjá fastar reglur um hana. Þar er ýmist farið eftir merkingu eða formi og eins og sögnin *henda* er hér þá er hún e.k. blanda af því tvennu.

Ekki er reynt að samræma framsetningu setningargerðarhousa til fulls, sbr. það sem áður sagði um það að frumlag er ýmist haft með í hausunum eða ekki, eins og sögnin *henda* er skýrt dæmi um. Orðabókarmaðurinn hefur því frelsi til að velja framsetningu sem hentar í hverju einstöku tilviki og notar setningargerðarhousa með frumlagi eða án þess, setningargerðardæmi eða raunveruleg dæmi að vild. Þannig er frumlag ekki tiltekið í fyrstu þremur tölulíðum í sögninni *henda* og nafnháttur hafður í haus og skýringu. Frumlag er þarna gerandi. Í 4. líð er frumlagið hins vegar tiltekið en þar er sögnin annaðhvort áhrifslaus eða með aukafallsfrumlagi.

Merkingaradgreining milli setningargerða og skipan og lengd orðsgreinar í einstökum sögnum ræður nokkru um það hvort notaðir eru setningargerðarhousar, setningargerðardæmi eða venjuleg dæmi til að sýna rökliði en grunnhugmyndin var að koma

lágmarksupplýsingum um setningargerð fyrir á sem haganlegastan máta í hvert sinn. Sú stefna var því ekki tekin í endurskoðuninni að ákveða eina samræmda framsetningu fyrir allar sagnir og í upphafi réðst þetta e.t.v. af því að ekki átti að endurskoða skýringarnar sjálfar og þar með ekki merkingargreininguna í sögunum. Segja má að niðurstaðan sé að hafa setningarupplýsingar eftir þörfum en þá er auðvitað lykilatriði að þarfir notandans séu þekktar. Árangurinn í framtíðinni byggist því e.t.v. á góðu sambandi við notendur ásamt stöðugri endurskoðun á verkinu enda er fullkomlega mögulegt tæknilega að hafa þann háttinn á.

Kostirnir við að setja fram setningargerðarhousa sem orðabókareiningar í stað einstakra uppflettimynda (þ.e. nafnháttar í sögnum) eru ýmsir. Hausinn sjálfur er áberandi leitaratriði á skjánum og skilur á milli merkinga (sbr. *henda e-u/e-ð*) og í honum eru mjög skýrar vísbendingar um notkun þar sem setningarstaðan sést, bæði í uppflettiorðinu og í skýringunni:

batna -aði S

1

e-ð/e-r batnar e-ð/e-r verður betra/betri, e-ð/e-r skánar

hagur hans batnaði

ástandið batnaði

söngvarinn batnaði með hverjum tónleikum

2

e-m batnar ÓP e-r nær sér (af veikindum)

söngvaranum batnaði hálsbólgan

Þarna sést greinilega að ópersónulega notkunin er algjörlega bundin við það að frumlagið sé lifandi vera. Til samanburðar er sögnin svona í bókinni:

batna, -aði S verða betri, skána: # *hagur hans batnaði*; ÓP: *honum batnar (veikin)*.

Þegar öll formgerðin (þ.e. allir rökliðir) er gefin í setningargerðarhausnum sér notandinn mismun á notkun uppflettiorðs og skýringarorðs í sjónhendingu, t.d. hvort önnur hvor sögnin er ópersónuleg. Slíkar upplýsingar geta farið forgörðum þegar skýringar eru miðaðar við nafnhátt eins og oft er gert í bókinni þótt dæmi bæti þar stundum úr skák:

ÍO 1983 [af]-léttu ...2 hætta, linna: *veðrinu afléttir*.

ÍO 2000 e-u afléttir e-ð hættir, e-u linnir

ÍO 1983 [bráð]-liggja ...e-m bráðliggur á e-u ∴ þarfnast þess fljótt

ÍO 2000 e-m bráðliggur á e-u e-r þarfnast e-s fljótt

ÍO 1983 brúa ...brúa illa fyrir e-u hafa illt hugboð um e-ð,²⁴...b. við e-u óra fyrir e-u (slæmu);

ÍO 2000 e-n brúar illa fyrir e-u ÓP e-r hefur illt hugboð um e-ð

e-n brúar við e-u ÓP e-n órar fyrir e-u (slæmu)

²⁴ Á undan er mig brúar í e-ð með skýringu en af samhenginu er ekki alveg ljóst hvort brúa illa fyrir e-u er ópersónulegt. Segja má að fyrsta skrefið í átt til þess að setja upp setningargerðarhousa sé stigið í bókinni þegar skáletur er á undan skýringu: **bjáta -aði S 1** e-u bjátar e-ð hreyfist. ...

Síðast en ekki síst leysir þessi framsetning ýmis vandamál í skýringum og gerir þær skýrari. Þetta stafar m.a. af því að rökliðir í orðabókareiningu (uppflættieiningu) og skýringu þurfa ekki að vera setningarfræðilega jafngildir, þ.e. frumlag með uppflætti-orði þarf ekki að koma fram sem frumlag í skýringunni, t.d. í e-u hallar/halli er á e-u:

e-u hallar ÓP e-ð hallast, halli er á e-u

e-m harar uppi ÓP það bráir af e-m

það bráir af e-m ÓP e-m líður skár, e-m léttir²⁵

e-m skýst ÓP e-m skjáttast, e-r gerir villu

e-m helst á e-u ÓP e-ð endist hjá e-m

e-m gagnast e-ð, e-m gagnar e-ð ÓP

1 e-ð verður e-m að gagni

honum gagnaðist lyfið ágætlega

2 e-r fær frið til e-s

okkur gagnast ekki að sofa

Með þessu er hægt að komast nær eðlilegri málnotkun í skýringum en í hefðbundnum sagnarskýringum þar sem setningargerð verður að vera samstæð í uppflættieiningunni og í skýringunni (og þá oftast í nafnhætti).²⁶ Setningargerðarhausarnir þrengja líka sviðið sem merkingarskýringunum er ætlað að ná yfir þar sem skýringarnar með þeim eru bundnar formgerðinni. Um leið minnkar þörfin á yfirskipuðum skýringum eða almennum skýringum á samhengislausu uppflættiorðinu en vert er að velta fyrir sér hvort orð hafi nokkra merkingu yfirleitt í slíku tómi, a.m.k. sum hver. Um leið má segja að setningargerðarhausarnir séu líður í því að gefa nákvæmari upplýsingar, en sagnlýsing sem byggist að öllu leyti á setningargerðarhausum takmarkar notkunina við þær setningargerðir sem gefnar eru upp. Sem dæmi um þetta má nefna sögnina *fatra* sem sagt er frá í kafla 2.1.4 hér að framan en með því að gera *e-m fatrar* og *það fatrast fyrir e-m* að setningargerðarhausum og takmarka skýringarnar við þá er notandanum ekki gefinn kostur á öðrum setningargerðum. Þetta er auðvitað vandmeðfarið þar sem ekki er um tæmandi sagnlýsingu að ræða í verkinu en þá eru líka aðrir möguleikar fyrir hendi, þ.e. að nota setningargerðardæmi eða raunveruleg dæmi.

²⁵Í athugun á skýringarorðaförðunum og samkeyrslu skýringa er mikið verk óunnið, sbr. *hara* og *brá*.

²⁶Slíkt háttalag mætti e.t.v. nefna 'nafnháttargildru' en í henni berjast orðabókarmenn stundum um.

4.1.2 Setningargerðardæmi

Í setningargerðardæmum eða ‘dauðum dæmum’ eru settar fram upplýsingar sem eru sama eðlis og í setningargerðarhausum, þ.e. þau sýna skammstafanir fyrir rökliði með sögnum (sjá t.d. Bo Svensén 1987:87).²⁷ Á skjánum birtast setningargerðardæmin með skærbláu skáletri, þ.e. liturinn er sá sami og á setningargerðarhausum en letrið það sama og í öðrum dæmum. Sömu reglur gilda um skammstafanir og framsetningu og í setningargerðarhausunum en munurinn á setningargerðardæmi og setningargerðarhaus er fólgin í því að dæmið er ekki orðabókareining, það hefur ekki uppflettigildi og er haft á eftir merkingarskýringu sem miðast við flettiorðið sjálft (eða undirflettu). Skáletruðu dæmin í sögnunum *já* og *kemba* eru setningargerðardæmi utan *kemba hár* þar sem gefið er raunverulegt dæmi (sjá bls. 106) til að sýna hvers konar andlagi má búast við með sögninni:

¹*já* -ði S

1

- segja *já*, *játa*

já e-u

(setningargerðardæmi)

2

- lofa

já e-m e-u

(setningargerðardæmi)

kemba -ði S

1

- greiða, fara með kamb í

kemba hár

(raunverulegt dæmi)

kemba sér

(setningargerðardæmi)

kemba e-m

(setningargerðardæmi)

Þeir rökliðir sem sýndir eru í setningargerðardæmum eru dæmigerðir fyrir notkun orðsins og eru ýmist komnir úr 2. útgáfu *ÍO* eða settir upp í samræmi við dæmi sem fundist hafa við leit í heimildum Orðabókar Háskólans. Lýsingin sem felst í setningargerðardæmum er ekki tæmandi, í henni felst aðeins vísbending um notkun en þar eiga lágmarksupplýsingar um fallstjórn o.þ.h. að koma fram. Talsvert stór hluti setningargerðardæmanna er um agnarsagnir og forsetningarliði með sögnum eins og í sögnunum *korta*, *krauma* og *rökræða* hér á eftir enda er fjölbreytni í málnotkun mikil í slíku efni og hentugt að gefa dæmi án þess að gefa til kynna að lýsingin sé tæmandi:

²⁷Dauðu dæmin gegna þá almennu hlutverki og notandinn veit að í stað skammstafananna í þeim getur hann sett nafnliði að vild:

Han känner igen det som ett mer generellt mönster och vet att han (inom vissa gränser) kan sätta in lämpliga nominalfraser osv. i stället för *a p.*, *a th.*, *e-n*, *etw.*, *qn*, *qc* osv. (Svensén 1987:87)

Svensén miðar reyndar við að dauð dæmi séu alltaf í nafnhætti þannig að notkunin hér er nokkru víðari en hjá honum og er t.d. látin ná yfir ópersónulegar sagnir.

korta -aði S

- stytta, spara
korta e-ð við sig

krauma -aði S**1**

- kvarta
krauma yfir (undan) e-u
...

rök|ræða S

- ræða um, skeggræða, deila
rökræða e-ð við e-n
rökræða um e-ð

Nánar verður fjallað um agnarsagnir og forsetningasambönd í kafla 4.2 hér á eftir.

4.1.3 Raunveruleg dæmi

Raunveruleg dæmi eru notuð á sama hátt og í bókinni en þeim hefur fjölgað verulega. Með raunverulegu dæmi er hér átt við að orð sé sýnt í eðlilegu samhengi án styttinga eða skammstafana en ekki er átt við eiginleg dæmi sem tekin eru beint úr staðfestri heimild án breytinga. Heimildir að viðbótardæmum í 3. útgáfu *ÍO* eru aðallega gagnasöfn Orðabókar Háskólans en þau eru stytt og aðlöguð eftir þörfum. Dæmin eru notuð til að sýna setningargerð og deila því hlutverki með setningargerðarhausum og setningargerðardæmum en þeim er líka ætlað að bæta við skýringarnar, t.d. með því að sýna dæmigerða rökliði og þrengja með því merkingarsvið sagnarinnar:

rök|styðja S

- leiða rök að e-u
rökstyðja málflutning sinn

Úr so. **liggja:**

- vera frosinn, vera á ís
fjörðurinn lá allur
mýrar lágu illa þ.e. voru illa lagðar (frosnar)

Í dæminu um *rökstyðja* kemur fram merkingarleg afmörkun á andlaginu en í dæmunum um *liggja* er það frumlagið sem er bundið ákveðinni gerð af rökliði. Oft þjóna dæmin líka þeim tilgangi að skýra merkingarmun milli liða nánar en merkingarskýringar geta verið nokkuð óljósar ef þeim fylgja ekki dæmi, eins og í öðrum og þriðja lið sagnarinnar *náða* þar sem skýring á aðstæðum felst í dæmunum: